

اشتغال زنان در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای مبتنی بر الگوی اسلامی-ایرانی

جلیل دارا^۱، الهه صادقی^۲

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۶/۳۱

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۲/۱۴

چکیده:

مشارکت زنان در فعالیتهای اقتصادی یکی از ارکان اساسی توسعه پایدار است. طی چهار دهه گذشته از انقلاب اسلامی ایران، اشتغال زنان به عنوان یکی موضوعات مهم در برنامه‌ریزی‌ها و سیاستگذاری‌های اقتصادی مورد توجه بوده است؛ اما با وجود اهمیت این موضوع، هنوز در کشور ایران، اشتغال زنان با افراط و تفریط‌های دوگفتمان سستی و غربی مواجه است. گفتمان سستی به تفکیک جنسیتی در اشتغال باور دارد و فعالیت زن را تنها در محیط خانه تعریف می‌کند. گفتمان غربی (مدرن) به تحقیر نقش خانوادگی زن می‌پردازد و فعالیت اقتصادی زن را بدون لحاظ کردن تفاوت جنسیتی مجاز می‌شمارد و خواهان حضور حداکثری زن در عرصه اشتغال به صورت برابر با مرد می‌باشد. براین اساس به دلیل وجود افراط و تفریط-های دوگفتمان مذکور، صاحب‌نظران گفتمان انقلاب اسلامی نظیر آیت‌الله خامنه‌ای، نسبتی متعادل بین این دو گفتمان ایجاد کردند تا از یک‌سو زمینه لازم را برای سیاستگذاری‌های اقتصادی فراهم کند و از سوی دیگر چراغ راهنمای فعالیت اقتصادی جامعه زنانه ایران گردد. بنابراین سؤال پژوهش حاضر این است که اشتغال زنان و حدود آن در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای چگونه ترسیم شده است؟ برای پاسخ به این پرسش، با روش تحلیل محتوای کیفی، بیانات ایشان بررسی گردید. یافته‌ها نشان داد که ایشان حق مالکیت و استقلال مالی را برای زنان پذیرفته، اما زنان را ملزم به تأمین معیشت خانواده نمی‌دانند. همچنین فعالیت علمی را مطلوبترین فعالیت زنان بیان کرده‌اند؛ اما علم‌آموزی را نه برای کسب اشتغال صرف؛ بلکه برای افزایش آگاهی زنان ضروری می‌دانند. ایشان اشتغال را مشروط به اینکه به دور از اسراف و تجمل‌گرایی، سازگار با خصوصیات زنانه و همراه با رعایت حجاب باشد و به نقش خانوادگی زنان آسیبی وارد نکند را می‌پذیرند.

واژگان اصلی: آیت‌الله خامنه‌ای، زنان، اشتغال، الگوی اسلامی-ایرانی.

۱. دانشیار علوم سیاسی دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران

۲. دانش آموخته دکتری علوم سیاسی دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران (نویسنده مسئول)

مقدمه و بیان مسئله

اشتغال زنان یکی از ارکان اساسی توسعه پایدار است و از جمله موضوعات مهمی است که در برنامه ریزی‌ها و سیاستگذاری‌های اقتصادی اکثر کشورها مورد توجه قرار گرفته است. کشور ایران نیز از این موضوع مستثنی نیست و معتقد به حق مشارکت اقتصادی (اشتغال) زنان است و در این خصوص سیاستگذاری‌های متفاوتی را اتخاذ کرده است^۱؛ اما در کشور ایران با وجود این اقدامات و سیاستگذاری‌های مؤثر، هنوز یک گفتمان یکدست، منسجم و کارآمد در خصوص اشتغال زنان ایجاد نشده است و آنچه‌ی که در مورد اشتغال زنان قابل مشاهده است، این است که مسئله اشتغال زنان، زوایا و ابعاد مختلفی داشته که در بطن تاریخ تحولات ایران، می‌توان در خصوص این موضوع نظریات متفاوتی را مشاهده کرد که هر کدام براساس هستی‌شناسی خود، قرائتی متفاوت از مسئله اشتغال زنان ارائه کرده‌اند؛ اما آنچه‌ی که در تحلیلی کلان مشهود است، وجود افراط و تفریط‌های دو گفتمان غالب است که اشتغال زنان را ترسیم کرده‌اند. گفتمان اول،

۱. بندهای ۸، ۹، و ۱۲ اصل سوم قانون اساسی کشور ایران، به مسئله مشارکت‌های مردم در تعیین سرنوشت اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی خویش و فراهم کردن امکانات عادلانه در تمام زمینه‌های مادی و معنوی برای همه مردم و رفع هر نوع محرومیت پرداخته است (منصور، ۱۳۵۷: ۸-۹).

در بند ۶ اصل ۴۳ قانون اساسی کشور ایران ذکر شده است که شرایط و امکانات کار برای همه، به منظور رسیدن به اشتغال کامل و فراهم کردن ابزار کار در اختیار همه کسانی که قادر به انجام کار هستند، ولی وسایل کار را در اختیار ندارند، به وسیله وام بدون بهره و یا از هر راه مشروع دیگر تأمین گردد (منصور، ۱۳۵۷: ۲۷). در اصل ۶ قانون کار نظام جمهوری اسلامی بیان شده است که زنان در انتخاب شغل به شرط اینکه شئونات خانوادگی آنان رعایت گردد، آزاد می‌باشند (قانون کار جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۶۹).

مضاف بر این قوانین، در سال ۱۳۷۱ در شورای عالی انقلاب فرهنگی، سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران تصویب شد که در ماده ۴ آمده است که باید شرایط و محیط کار اجتماعی به گونه‌ای مهیا شود که رشد معنوی، علمی و حرفه‌ای آنان فراهم شود. همچنین ماده ۵ به نقش زنان در پیشرفت اجتماعی و توسعه اقتصادی به عنوان نیمی از جمعیت تأکید کرده است که باید تسهیلات لازم برای اشتغال زنان از سوی دستگاه‌های اجرایی فراهم گردد و برنامه‌ریزی‌های مناسب برحسب اولویت صورت گیرد. به علاوه قوانین و امکانات فوق‌العاده‌ای برای اشتغال زنان تاسرحد رفع نیاز آنان لحاظ شود تا زنان نیز مانند مردان بتوانند بدون تبعیض شغل مطلوب خود را کسب نمایند (سیاست‌های اشتغال زنان در جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۷۱).

گفتمانی متأثر از سنت است که برخی تفاوت‌های تکوینی را مبنا و اساس تفاوت‌های تکلیفی قرار داده و بر این اساس به تفکیک جنسیتی در عرصه اشتغال باور دارد و معتقد است که تنها مردان می‌توانند در فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی شرکت کنند و نقش زنان را تنها در چارچوب خانواده تعریف می‌کند و برای زنان، جایگاه و نقش اقتصادی قائل نیست (خیری، ۱۳۸۵: ۲).

گفتمان دوم، گفتمان غربی است که اغلب از سوی جریان‌های فکری فمینیست تبلیغ می‌گردد. این گفتمان، این اصل که زن و مرد در انسانیت مشترک، اما در جنسیت متفاوت هستند را نمی‌پذیرد؛ زیرا بر اساس اصل مذکور، در ساحت جنسیت اقتضائاتی وجود دارد که تشابه را نمی‌پذیرد؛ ولی در ساحت انسانیت و ارزشهای انسانی هر دو برابر هستند. پس زن و مرد، تفاوت‌هایی دارند که این تفاوت‌ها طبیعی و تکوینیست؛ اما فمینیست‌ها در عرصه اشتغال، هیچ تفاوتی بین زن و مرد را نمی‌پذیرند و معتقدند که جنسیت تعیین‌کننده بهره‌مندی از حقوق فردی نیست و سرشت زنانه و مردانه یکسان است. پس زن و مرد می‌تواند به صورت برابر در عرصه اجتماع فعالیت کنند (خادمی، ۱۳۹۸: ۲۶۰). بر این اساس، مشارکت اقتصادی زنان را بدون لحاظ کردن تفاوت جنسیتی مجاز می‌شمارند و خواهان حضور حداکثری زنان در عرصه اشتغال به صورت برابر با مردان هستند.

بر این اساس به دلیل وجود افراط و تفریط‌های مطرح شده در دو گفتمان مذکور در خصوص اشتغال زنان، صاحب‌نظران گفتمان انقلاب اسلامی از جمله امام خمینی (ره) و آیت‌الله خامنه‌ای، تلاش کردند، نسبتی متعادل بین این دو گفتمان براساس ویژگی‌ها و مختصات زیستی، اجتماعی و فرهنگی زن مسلمان ایرانی ایجاد کنند و درک و فهمی نوین از فعالیت اقتصادی زنان ترسیم نمایند. در این بین آیت‌الله خامنه‌ای در طی این ۴۴ سال فعالیت نظام جمهوری اسلامی به منظور پیشرفت ایران، دیدگاه کارآمد و منسجمی از فعالیت اقتصادی زنان را تعریف کرده‌اند. ایشان با توجه به تغییرات اساسی در ساختار اجتماعی و اقتصادی کشور و از سوی دیگر با توجه به فرهنگ غنی اسلام و اهمیت جایگاه خانودگی زن، الگو اسلامی-ایرانی اشتغال زن مسلمان را ترسیم کرده‌اند که تدوین این الگو یکی از مسائل زیربنایی و مهم کشور است؛ زیرا اشتغال زنان از یک سو به عنوان یکی از شاخص‌های مهم پیشرفت و موفقیت زنان و از سوی دیگر یکی از شاخص‌های توسعه‌یافتگی جامعه است که اگر زنان، اشتغال خویش را براساس این الگو مدیریت و تنظیم کنند، می‌توانند پیشرفت خویش، پایداری و استمرار نهاد خانواده و در نهایت پیشرفت جامعه را رغم بزنند. بنابراین دستیابی و عمل کردن به این الگو، دارای اهمیت والایی است، زیرا از

یک سو مانع گسترش افراط و تفریط های دو گفتمان مذکور (ستی - مدرن) در خصوص فعالیت اقتصادی زنان می شود و از سوی دیگر بستر لازم را برای حضور عالمانه تر و مؤثرتر زنان در فعالیتهای اقتصادی را فراهم می آورد.

۱- اهداف و سوالات پژوهش

هدف این پژوهش دستیابی به الگوی اسلامی - ایرانی در زمینه اشتغال زنان براساس بیانات آیت الله خامنه ای به عنوان یکی از مهم ترین و تأثیرگذارترین صاحب نظران مسلمان شیعه است؛ زیرا از یک سو اندیشه ایشان می تواند راهنمای عمل جامعه زنان ایران باشد و از سوی دیگر شناخت اندیشه ایشان در خصوص اشتغال زنان می تواند پژوهشگران و تصمیم گیران را در فرآیند برنامه ریزی کوتاه و بلندمدت در فضای هجده بیگانگان ترغیب و یاری نماید تا با توجه به مولفه های معرفی شده متناسب با گفتمان اسلام در کشورمان، اولویتها را انتخاب و اجرای آنها را پیگیری نماید. بنابراین اگر موضوع اشتغال زنان به صورت روشن و دقیق تعریف و تبیین نگردد و نتواند به سوالات جدید در این خصوص پاسخ دهد، آثار و تبعات منفی داشته و می تواند ماهیت مقدس نظام جمهوری اسلامی را هدف قرار دهد.

این پژوهش بدنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که اشتغال زنان و حدود آن در دیدگاه آیت الله خامنه ای چگونه ترسیم شده است؟ در همین راستا سوال فرعی پژوهش به این نکته توجه دارد که در دیدگاه آیت الله خامنه ای، الگوی - اسلامی ایرانی اشتغال زنان چگونه ترسیم شده است؟

۲- پیشینه پژوهش

در خصوص موضوع پژوهش حاضر، به صورت مستقیم پژوهشی به موضوع مذکور نپرداخته است؛ اما با ۳ کیلواژه زن، اشتغال و اسلام می توان به سرفصل های زیر اشاره کرد: پور رضانی و دیگران (۱۴۰۱)، در مقاله «اشتغال زنان و الزامات آن از منظر قرآن و روایات» معتقد است، قرآن و روایات، فعالیت اقتصادی زنان را رعایت شروطی نظیر حفظ حجاب و عفاف، عدم آسیب به نقش خانوادگی زنان و... پذیرفته اند. عابدیان و اخوان روشندل (۱۳۹۹) در مقاله «بررسی فقهی - تربیتی اشتغال زنان» بیان کرده است که اگر اشتغال زن اثر سوئی در تربیت و رشد و تعالی زن کودکان به ویژه در سنین پایین داشته باشد، می توان به کراهت و در برخی موارد به

حرمت آن حکم داد. همچنین محمد علی ابراهیم و امام (۱۴۰۱) در مقاله «اشتغال زن در اقتصاد خانواده از نگاه فقه و حقوق موضوعه» معتقدند که اشتغال و کسب درآمد برای زنان ممنوع نیست و در اغلب موارد نقش مؤثری در کمک به اقتصاد خانواده دارد، اما تابع شرایطی نظیر حفظ کیان خانواده، عدم اختلاط زن و مرد و... می باشد. لطفی (۱۴۰۰) در مقاله «بررسی اشتغال زنان از منظر قرآن و حدیث» معتقد است که نقش اصلی زن، مادری و همسری است و اگر شغل زنان، آسیبی به نقش اصلی آنان وارد نکند، می توانند در عرصه عمومی نیز به فعالیت اقتصادی بپردازند.

گل صنملو (۱۳۹۷) در کتاب «اشتغال زنان از منظر قرآن و حدیث» معتقد است که اشتغال زنان با رعایت شروطی نظیر حفظ حجاب و عفاف، عدم آسیب به نقش خانوادگی زنان و... بدون اشکال است. همچنین محمدزاده (۱۳۹۶) در کتاب «اشتغال زنان و تاثیر آن در سبک زندگی اسلامی- ایرانی» بیان کرده است که اگر اولویت زنان، نقش خانوادگیشان باشد و حضورشان در اجتماع همراه با رعایت حجاب و عفاف، رعایت روابط محرم و نامحرم، عدم اختلاط زن و مرد و... باشد می تواند در شکل گیری سبک زندگی اسلامی- ایرانی مؤثر باشد

متین و وجدانی (۱۳۹۸)، در مقاله «اشتغال و فرزندپروری براساس دیدگاه مقام معظم رهبری» معتقد است که آیت‌الله خامنه‌ای شرایط و حدود اشتغال مناسب برای مادران را تعیین کرده که از جمله تأکیدات ایشان، احترام به تفاوت‌های زن و مرد، پرهیز از اجبار زنان به اشتغال و حمایت قانونی از مادران شاغل می‌باشد. آذربایجانی (۱۳۸۸) در مقاله «عدالت جنسیتی و اشتغال زنان» به نقد نظریه‌های فمینیستی پرداخته و اشتغال زنان را از نگاه اسلام مورد بررسی قرار داده که اسلام اشتغال زنان را حقی می‌داند که به رعایت شرایطی نظیر حفظ حجاب و عفاف، عدم تعارض شغل زن با حقوق شوهر مشروط است. همچنین عبدالوهابی و علی احمدی (۱۳۹۸) در مقاله «بررسی چالش اشتغال زنان براساس دیدگاه اسلام و لیبرالیسم» ذکر کرده اند که لیبرالیسم به صورت مطلق به اشتغال زنان معتقد است اما دیدگاه اسلام مشروط به حفظ کیان خانواده و اصل عفاف و حجاب از اشتغال زنان حمایت می‌کند. عبدالخانی (۱۳۹۴) در مقاله «جایگاه اشتغال زنان در اسلام» معتقد است که برای خلق سبک زندگی مهدوی، اشتغال زنان با رعایت اصول مورد نظر اسلام یعنی کاهش اختلاط جنسی و اولویت نقش مادری و همسری و عدم تعارض آن با وظایف خانوادگی زن جایز است و با رعایت این موارد منعی برای اشتغال زنان وجود ندارد. همچنین عاطفی (۱۳۸۶) در مقاله «بررسی اشتغال زنان از دیدگاه اسلام و غرب» معتقد است که کشورهای غربی، زن و مرد

را در عرصه اشتغال برابر می‌داند و به تفاوت‌های طبیعی زن و مرد باور ندارد، ولی در نگاه اسلام، اشتغال هدف نیست؛ بلکه اشتغال زنان برای خدمت به خانواده و افزایش رفاه پذیرفته شده است. کلوندسیف‌الهی (۱۳۹۸) در پایان‌نامه «بررسی انتقادی مبانی معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی اشتغال زنان در غرب با تأکید بر دیدگاه رهبری» معتقد است که مکاتب غربی با تأکید بر ضرورت تأمین حقوق زنان و حق اشتغال، ابعاد مهم‌تر دیگر وجودی زن مانند مادری و تربیت فرزند و... را نادیده گرفته‌اند؛ در صورتی که در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، فعالیت اقتصادی و اجتماعی در کنار فعالیت زنان در خانه معنا پیدا می‌کند.

منابع مورد اشاره به رغم دستاوردهای مهمی که داشته‌اند، غالباً با هدف گردآوری و دسته‌بندی مفاهیم بوده و الگویی مطلوب و متقنی از اشتغال زنان را به مخاطب ارائه نکرده‌اند. همچنین هیچ‌کدام از این پژوهش‌ها، موضوع اشتغال زنان را در بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در کلیت خود در طی سال‌های ۱۳۶۷-۱۴۰۱ با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی نکرده‌اند، در صورتی که بررسی بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص اشتغال زنان با روش تحلیل محتوای کیفی می‌تواند الگوی اسلامی-ایرانی را در خصوص اشتغال زنان به عنوان راهنمای فعالیت زنان در کشور ایران ترسیم نماید و منجر به پیشرفت زنان گردد.

۳- ملاحظات نظری و مفهومی پژوهش

۳-۱. تعریف مفاهیم

الف. اشتغال: در معنای لغوی، اشتغال، به کاری پرداختن، مشغول شدن به کاری تعریف شده است (دهخدا، ۱۳۷۳: ۲۲۲۶). همچنین به معنای سرگرم شدن، سرگرمی و گرفتاری است (معین، ۱۳۷۱: ۲۸۰). در معنای اصطلاحی، اشتغال به عنوان کار و انجام وظایف تعریف شده که شامل کوشش‌های فکری و جسمی بوده و هدفش تولید کالا و خدماتی است که نیازهای انسان را تأمین سازد. به تعبیر دیگر اشتغال شامل تمام فعالیت‌های اقتصادی اعم از فکری، تخصصی و غیرتخصصی است که در برابر آن عمل، حقوق منظم و حق‌الزحمه پرداخت می‌شود (مریدی، نوروزی، ۱۳۷۳: ۵۷۴). به تعبیر دیگر اشتغال دارای سه ویژگی مهم است. اول، فعالیت در ساعت مشخص و منظم انجام گیرد. دوم، در قبال انجام کار، مزدی پرداخت شود. سوم، بین محل کار و محل زندگی فاصله وجود داشته باشد (ابوت و والاس، ۱۳۷۶: ۱۶۶). از این رو، واژه اشتغال به این

معنا، محصول تمدن غرب است؛ اما اشتغال در فرهنگ اسلامی نیز با تأکید بر واژه «کار» کاربرد دارد (باقری، ۱۳۸۲: ۷). تعریف کار بر دو معنا استعمال می‌شود. ۱- به معنای حرفه‌ای که همراه با پرداخت دستمزد است که به هر نوع فعالیت بدنی و فکری که منجر به تولید کالا و ایجاد خدمت گردد اطلاق می‌گردد (فرهنگ، ۱۳۷۱: ۲۴۲۲). ۲- در معنای عام، هر آنچیزی که برای آن انرژی صرف شود چه رسمی و چه غیر رسمی باشد اعم از کار خانگی و کاری که در سطح اجتماع انجام می‌گیرد؛ اما اکثریت اقتصاددانان و جامعه‌شناسان بین این دو تعریف تفاوت قائل هستند و اشتغال را تنها فعالیتی همراه با پرداخت دستمزد می‌دانند (گرینت، ۱۳۸۲: ۲۲).

ب. اشتغال زنان: فعالیت زنان در دو عرصه تعریف می‌گردد. یکی عرصه خصوصی یا غیررسمی که شامل فعالیتهای گوناگون خانگی نظیر آشپزی، شستشو، رسیدگی به فرزندان و همسر و... است که به «کار خانگی» معروف می‌باشد که این فعالیت (کار)، اشتغال محسوب نمی‌شود. عرصه دوم، فعالیت (کار) در عرصه عمومی یا رسمی است که به «کار بیرون» تعبیر می‌شود (عاطفی، ۱۳۸۶: ۴) که همان فعالیتهای اقتصادی زنان اعم از فعالیت فکری و بدنی در بخش‌های رسمی است که در ساعت معین انجام می‌پذیرد در برابر آن فعالیت، به زنان همانند مردان حقوق منظم و حق الزحمه پرداخت می‌شود. بنابراین می‌توان اذعان کرد که به فعالیت زنان در عرصه رسمی با پرداخت حقوق، اشتغال زنان گفته می‌شود (قدیر، ۱۳۸۵: ۱۱۴۵).

ج. الگوی اسلامی-ایرانی اشتغال زنان: برای تعریف الگوی اسلامی-ایرانی باید به چند مولفه اشاره کرد. ۱. الگو به معنای نقشه راه است و نشان‌دهنده این است که به وسیله این نقشه باید به کدام سمت حرکت کرد؛ زیرا فرد و جامعه بدون نقشه جامع دچار سردرگمی می‌شوند و بسایت *Khamenei.ir*، ۱۰ آذر ۱۳۸۹) ۲. اسلامی بودن الگو، به معنای این است تمام مراحل و فرایندهای طراحی و اجرای این الگو برخاسته از مبانی و منابع اسلام است ۳. ایرانی بودن الگو، یعنی این الگو توسط نخبگان و کارشناسان ایران و نه کشورهای بیگانه براساس شرایط تاریخی، جغرافیایی، فرهنگی ایران طرح شود. بر این اساس، الگوی اسلامی-ایرانی به معنای مدلی از خرد و اندیشه ایرانی است که در چارچوب مبانی و آموزه‌های اسلام، وظیفه دارد اهداف اسلام و انقلاب اسلامی را تحقق بخشد (سنجولی، ۱۳۹۲: ۸۲-۸۳). از این رو در خصوص اشتغال زنان، گفتمان انقلاب-اسلامی، الگوی را معرفی کرده که از آن به عنوان الگوی اسلامی-ایرانی اشتغال یاد می‌شود. این الگو جایگاه زن ایرانی را در عرصه اشتغال با تأکید بر رعایت مبانی و آموزه‌های اسلامی لحاظ کرده

است. در این خصوص امام خمینی (ره) می‌فرماید: «خانم‌ها می‌توانند وظایف اجتماعی، اقتصادی و سیاسی‌شان را با حفظ عفت عمومی انجام بدهند (خمینی، ۱۳۸۹: ۱۹-۲۰). همچنین آیت‌الله خامنه‌ای برای حضور زن در عرصه اشتغال به رعایت عفاف و حجاب و رعایت مسئله محرم و نامحرم تأکید می‌کنند (Khamenei.ir، ۱۴ دی ۱۳۹۰).

۲-۳. مبانی نظری پژوهش

در خصوص اشتغال زنان نظریه‌های متفاوتی مطرح شده که بر مبنای هستی‌شناسی خود قرائت خاصی از اشتغال زنان را مطرح کرده‌اند.

۲-۳-۱. **نظریه‌های زیست‌شناختی:** این نظریه معتقد است که کم‌وبیش توزیع نقش‌ها در عرصه عمومی از عوامل زیست‌شناختی زن و مرد تأثیر می‌پذیرد؛ یعنی این دیدگاه به تفاوت‌های زیستی بیولوژیک (ساختار بدن) و فیزیولوژیک (کارکرد اعضا) بین زن و مرد اعتقاد دارد (گاتیون، ۱۳۷۲: ۷۸۴-۸۱۵). تفاوت‌های زیستی نظیر قدرت بدنی بالاتر مردان نسبت به زنان باعث می‌شود که مردان بتوانند در مشاغل سخت نظیر فعالیت در معدن، دریانوردی فعالیت کنند که این مشاغل برای زنان که قدرت بدنی پایتتر و اندام ظریف‌تر دارند مناسب نیست (خدارحیمی و دیگران، ۱۳۷۸: ۱۳۲-۳۲۳).

۲-۳-۲. **نظریه‌های روانشناختی:** این نظریه‌ها معتقدند که تفاوت‌های روانی زیادی بین زن و مرد وجود دارد که این تفاوت‌ها حاصل تربیت خانواده و محیط اجتماعی نیست. برای نمونه تفاوت در هویت جنسی، در مردان استقلال، رقابت و تصمیم‌گیری مستقل و در زنان روابط عاطفی و مراقبت‌کنندگی؛ از جهت شخصیتی، زنان کنجکاوتر، احساسی‌تر و اعتماد به نفس پایین‌تری دارند؛ اما عصبی بودن و پرخاشگری در مردان بیشتر است (مصباح و دیگران، ۱۳۷۴: ۴۹۸). بر اساس این ویژگی‌های روانی، زنان برای فعالیت در برخی مشاغل نظیر فضاوت مناسب نیستند.

۲-۳-۳. **نظریه‌های جامعه‌شناختی:** این نظریه‌ها به دو دسته نظریه‌های نظم‌گرایان و توسعه‌گرایان تقسیم می‌شود. نظم‌گرایان نظیر پارسونز به ضرورت تفکیک نقش‌ها و تقسیم کار تأکید می‌کنند و آن را لازمه رسیدن به پیشرفت اقتصادی می‌داند. از نظر وی، نظام اجتماعی براساس تخصیص و تفکیک نقش‌ها و پایگاه اجتماعی بنا شده است. خانواده نیز که خود یک نظام اجتماعی کوچک است و باید نقش‌ها و کارکردهای زن و مرد بر حسب خصوصیات ذاتی و طبیعی آنها مشخص و از هم متمایز باشد تا خانواده کارکرد مثبت داشته باشد. پس تفکیک نقش‌ها به حفظ

نظام خانواده کمک می‌کند. پس مرد رئیس و نان آور خانواده و زن نقش کدبانو دارد (اعزازی، ۱۳۸۲: ۶۹)؛ اما زمانی که زن شاغل می‌شود، رقیب شوهرش می‌شود و نقش و وظایف هر یک مختل می‌شود (میشل، ۱۳۵۴: ۷۲). دسته دوم نظریات توسعه‌گرایانه می‌باشد که این نظریات، به صورتهای متفاوت طرح می‌شود. برخی معتقدند که زنان، طبقه محروم جامعه هستند و باید از برنامه‌های توسعه منتفع شوند. پس به تساوی انسانها معتقد است. برخی دیگر از این نظریه پردازان توسعه پایدار نه تنها زنان را در زمره محرومان نمی‌داند، بلکه زنان عامل توسعه و در زمره سیاستگزاران و بهرور در منافع توسعه هستند، یعنی بخشی از آحاد ملتند و از حقی برابر در منافع اقتصادی دارند (طاعتی، ۱۳۸۷: ۳۹).

۲-۴. نظریه‌های اقتصادی: این نظریه‌ها در کلیت خود، برای تبیین اشتغال زنان و تفاوت جایگاه زن و مرد در بازار آزاد از عوامل اقتصادی استفاده می‌کنند. این دیدگاه معتقد است که زنان به دلیل بهره‌وری کمتر در مقایسه با مردان از درآمد پایین‌تری برخوردارند. بهره‌وری کمتر زنان از آموزش، دوری متناوب آنان از کار به دلیل مسائل مربوط به بارداری، پرورش کودک و تجربه و مهارت شغلی کمتر از جمله عواملی است که باعث می‌شود که زنان از سرمایه انسانی کمتر بهره‌مند شوند و جایگاه پایین‌تر شغلی نسبت به مردان داشته باشند. بنابراین جنسیت از جمله مهمترین عواملی است که بازار کار را به دو بخش تقسیم می‌کند. بخش زنانه بازار کار، محدود و تصنعی است و این امر دلیل پایین بودن جایگاه شغلی و دستمزد پایین زنان است (کار، ۱۳۷۹: ۱۵).

۲-۵. نظریه‌های فمینیستی: این نظریه‌ها معتقدند که جنسیت مشخص‌کننده حقوق فرد نیست و تقسیم کار جنسیتی در اجتماع ساخته می‌شود و ناشی از تفاوت‌های طبیعی مرد و زن نیست (Jaggar, 1998: 66-67) و جامعه‌ای ایده‌آل است که در آن تفاوت بین مردان و زنان وجود نداشته باشد (قیطانچی، ۱۳۸۱: ۱۶۶). فمینیست‌های لیبرال^۱ معتقدند که تقسیم کار (زنان در خانه و مردان در جامعه) نه براساس عوامل زیست‌شناختی بلکه محصول اجتماع است. فمینیست‌های مارکسیست^۲ معتقدند، منشا اسارت زنان در خانه، پیدایش مالکیت خصوصی در جوامع است و تا زمانی که نظام بورژوازی وجود داشته باشد، این اسارت وجود دارد و تنها راه رهایی زنان، مشارکت در عرصه عمومی است؛ زیرا این حق طبیعی زنان است که مانند مردان در

۱. Liberal feminists

۲. Marxist feminist

عرصه عمومی فعالیت کنند. فمینیست‌های رادیکال^۱ نیز معتقدند که در جامعه باید زنان و مردان هم‌پای هم فعالیت کنند و به واسطه جنسیت، هیچ‌گونه تمایز نقشی وجود نداشته باشد (خادم، ۱۳۹۸: ۲۶۰).

۲-۶. **نظریه اسلام:** در اسلام، پیش از پرداختن به بحث اشتغال زنان، به اصول حاکم بر شخصیت زن پرداخته است. اسلام معتقد است که زن و مرد در اصل آفرینش و در وصول به بالاترین مراتب کمال و معنویت نیز با یکدیگر برابر هستند، زیرا ملاک ارزیابی انسان‌ها، ارزش‌های انسانی است که به صورت یکسان برای زن و مرد لحاظ شده است؛ زیرا خاستگاه فضائل، نه جسم بلکه روح انسان است و در این خصوص زن و مرد با هم تفاوت ندارد و منشا تفاوت زن و مرد، تنها جسم و ویژگی‌های جسمانی آنهاست. بنابراین اسلام هرگز برتری حقوقی برای مردان نسبت به زنان لحاظ نکرده است. پس اسلام با تساوی حقوق زن و مرد مخالف نیست؛ بلکه با تشابه حقوق مخالف است؛ زیرا به لحاظ تکوینی؛ یعنی از جهت روانی، احساسی و زیستی با یکدیگر متفاوت هستند و براساس این تفاوت‌های تکوینی، تشابه حقوقی زن و مرد ممکن نیست (مطهری، ۱۳۹۶: ۱۲۱-۱۲۶). با این توصیف زن و مرد از لحاظ حقوق انسانی با هم تفاوت ندارند و هر دو می‌توانند در حوزه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و... مشارکت داشته باشند (خادم، ۱۳۹۸: ۲۶۱). بر این اساس اسلام علاوه بر اینکه فعالیت اقتصادی زنان را پذیرفته است، ثروت‌های نظیر نفقه، مهریه و... را برای زنان لحاظ کرده است؛ پس نه تنها اصل مالکیت زنان را پذیرفته، بلکه زنان را از دغدغه تأمین مخارج خانواده خارج ساخته؛ یعنی زنان می‌توانند شغل درآمدزا داشته باشند، اما به صورت تکلیفی تأمین مخارج خانوار بر عهده‌شان نیست. در واقع اسلام نمی‌خواهد دیگران را به مشارکت زنان در تأمین مخارج زندگی متوقع سازد (علاسوند، ۱۳۸۲: ۱۵۰). پس علاوه بر اینکه زنان را از تأمین مخارج خانوار معاف ساخته، اما حق اشتغال و کسب درآمد برای زنان را پذیرفته است که آیه ۳۲ سوره نساء نشانگر این موضوع است: «لِّلرِّجَالِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبُوا وَلِلنِّسَاءِ نَصِيبٌ مِّمَّا اكْتَسَبْنَ - برای مردان از آنچه کسب می‌کنند، بهره‌ای است و برای زنان از آنچه خود بدست می‌آورند، بهره‌ای است» (نسا-۳۲). این آیه به جواز اشتغال زنان دلالت دارد، زیرا حلال بودن اکتساب، یعنی تحصیل درآمد مفروض گرفته شد است، پس اگر زن و مردی به سبب عملی، درآمدی کسب

۱. Radical feminist

کنند، آن درآمد متعلق به خودشان است. همچنین سوره قصص به اشتغال زنان پرداخته است که دختران حضرت شعیب به علت کهولت سن پدر برای کسب درآمد به کار چوپانی اشتغال داشتند (قصص-آیه ۲۳ و ۲۵). همچنین علاوه بر تایید اشتغال زنان در قرآن، روایات امامان معصوم (ع) نیز اشتغال زنان را نهی نکرده، اما بیشتر روایات در مورد نحوه حضور زن در اجتماع است که به زنان بیشتر از حد و توانشان کار ندهید. کار باید با خصوصیات و طبیعت زنانه متناسب باشد (تاجیک، ۱۳۹۱: ۲-۳)

پس در اسلام زن همانند مرد می تواند در فعالیتهای اقتصادی شرکت کند و اشتغال شامل همه فعالیت‌های مفید و کارآمدی است که منجر به ارتقای روحی، معنوی، اخلاقی و اقتصادی فرد و جامعه گردد. بنابراین فعالیت اقتصادی جایز است که بر مبنای رزق حلال باشد (مجلسی، ۱۴۰۴ق: ۱۸). پس علاوه بر رزق حلال، باید شغل زن از ارزش‌های بنیادین و اساسی نظیر حفظ کیان خانواده، حفظ کرامت زن، عدم کوتاهی در وظایف خانوادگی زنان، رعایت حجاب و عدم اختلاط محرم و نامحرم صیانت و حمایت نماید (هدایت، ۱۳۸۳: ۲-۲۸). در این خصوص آیت‌الله خامنه‌ای معتقد است که زنان می توانند در فعالیت اقتصادی شرکت کنند و اگر کسی به استناد بینش اسلامی، زن را از کار علمی باز دارد و از فعالیت اقتصادی نهی کند، برخلاف حکم خدا عمل کرده است. زنان به قدری که توان جسمی دارند و نیازها و ضرورت‌هایشان اجازه می دهد، می توانند فعالیت کنند و شرع مانع تلاش اقتصادی نیست (*Khamenei.ir*، ۲۰ اسفند ۱۳۷۵). همچنین امام خمینی (ره) در این خصوص معتقدند که اشتغال برای زنان منعی ندارد؛ ولی با رعایت عفاف و حجاب باشد، با این حال، مقام مادری نسبت به شغل‌های دیگر زنان، جایگاه والاتری دارد، زیرا مادر، وظیفه پرورش و تربیت کودک را دارد که اگر این تربیت به صورت صحیح انجام نگیرد، جامعه نیز از مسیر صحیح خارج می شود (خمینی، ۱۳۸۶: ۳۶۴).

با این توصیف در بین نظریه‌های مختلف طرح شده، دیدگاه اسلام کامل و جامع‌تر است و برخلاف سایر نظریه‌ها که در واکنش به محیط زندگی و مشکلات زنان مطرح شده، نظر اسلام به صورت ایجابی و به دور از چیستی وضعیت موجود به تعریف و تبیین دیدگاه خود در خصوص اشتغال زنان پرداخته است.

۴- روش پژوهش

روش این پژوهش، تحلیل محتوای کیفی است. به اعتقاد فیلیپ استون^۱، تحلیل محتوای کیفی، روشی است که پژوهشگر از یک پیام به صورت عینی و بر پایه قواعد معین، مولفه و نکاتی مشخص را کشف می‌کند (نوشادی، ایمان، ۱۳۹۰: ۲۰-۳۸). در این روش، کلمات معین در متون، مشخص می‌گردد و پژوهشگر وقوع، تکرار و ارتباط این کلمات را بررسی میکند و پیام‌های درون متن را کشف و استخراج می‌کند. در این پژوهش برای به کارگیری این روش به مضامین نهان بیانات آیت‌الله خامنه‌ای از سال ۱۳۳۷-۱۴۰۱ توجه گردید و از این بیانات، پیام‌هایی استخراج گردید. با کمک نرم افزار *MAXQDA*، واژه «اشتغال زنان» از بین بیانات ایشان جستجو گردید و به صورت فیش، نتایج جستجوی بیانات ایشان تهیه گردید. نکته حائز اهمیت این است که آیت‌الله خامنه‌ای در دو سال ۱۳۷۶ و ۱۳۸۶ نسبت به سالهای دیگر، بیشتر به موضوع اشتغال زنان توجه و تأکید کرده اند. جدول ۱ فراوانی منابع مورد استفاده را نشان می‌دهد.

جدول ۱. منابع مورد استفاده در این پژوهش

واژه کلیدی	مقاله	پایان‌نامه	پایگاه اینترنتی دفتر نشر و حفظ آثار آیت‌الله خامنه‌ای
اشتغال زنان	۴	۱	۵۰

گام بعدی، رویه تحلیل است که به سه شیوه تخلص، تبیین و ساخت‌بندی است که ساخت-بندی، رویه تحلیل این پژوهش می‌باشد. سپس تعیین واحدهای تحلیل صورت می‌گیرد که واحدهای تجزیه و تحلیل به پنج نوع کلمه (نماد)، مضمون، کاراکتر (شخصیت)، پاراگراف و عنوان (آیتم) تقسیم می‌شوند که در این پژوهش واحد تحلیل، پاراگراف می‌باشد. گام بعدی کدگذاری برای مشخص کردن مقوله‌هاست که برای کدگذاری نیاز است که متن، دو الی سه بار مطالعه گردد و تبدیل به کوچکترین جزء ممکن گردد (محمدپور، ۱۳۹۲: ۱۰۴) که تعداد کدها بعد از ادغام کدهای مشابه تقلیل پیدا کرد. سپس از این کدها، مقوله‌ها استخراج و طبقه‌بندی شد و هر کدام از مقوله‌ها مورد تحلیل و تفسیر قرار گرفت.

^۱ Philip Stone

۵- یافته‌های پژوهش

این پژوهش بدنبال پاسخ به این پرسش اصلی است که اشتغال زنان و حدود آن در دیدگاه آیت-الله خامنه‌ای چگونه ترسیم شده است؟ برای پاسخ به این پرسش، بیانات آیت‌الله خامنه‌ای در خصوص اشتغال زنان با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی و فعالیت اقتصادی زنان، در هفت مقوله تعیین گردید که که هر یک از این مقوله‌ها بعد از جداول ۲ توصیف و تحلیل شده‌اند که به شرح ذیل است.

جدول ۲. کدگذاری و طبقه‌بندی مقوله‌ها

کد	جملات کلیدی	زیرمقوله	مقوله
۱	حق داشتن شغل	استقلال و آزادی مالی	حق مالکیت و استقلال اقتصادی
۲	دخول و تصرف در مال و ثروت		
۳	عدم دخالت شوهر در مال و اندوخته زن		
۴	نفی تحمیل و فشار برای انتخاب شغل	آزادی زن در انتخاب	عدم اجبار به زن برای
۵	عدم تکلیف به زن برای تأمین مخارج خانه	یا عدم انتخاب شغل	کسب شغل
۶	حق آموزش	تشویق و تأکید به یادگیری	اولویت فعالیت علمی
۷	علم‌آموزی راهی برای پیشرفت		
۸	اهمیت بالای فعالیت علمی		
۹	شکوفایی استعداد درونی		
۱۰	اصلاح خانواده، اصلاح جامعه		
۱۱	تناسب و سازگاری با ویژگی‌ها و طبیعت زنانه	زن بودن، افتخار زن	حفظ خصوصیات زنانه
۱۲	عدم تحمیل کار سنگین		
۱۳	اهمیت بالاتر نقش خانوادگی نسبت به فعالیت اجتماعی زنان	عدم تعارض با نقش اصلی زنان	اولویت نقش خانوادگی
۱۴	عدم آسیب به نقش خانوادگی زن		
۱۵	رعایت حجاب	حفظ کرامت و شایسته‌توانی زنان	حفظ حریم زنانه و مردانه
۱۶	مسئله محرم و نامحرم		
۱۷	عدم اختلاط زن و مرد		
۱۸	عدم سوءاستفاده از زنان		
۱۹	عدم شیء‌انگاری زنان		
۲۰	نفی اشرافی‌گری	نفی دنیاطلبی	پرهیز از تجمل‌گرایی و اسراف
۲۱	نفی تفاخر و راحت طلبی		

منبع: یافته‌های تحقیق حاضر

جدول شماره ۲، دسته‌بندی مقوله‌ها را در حوزه اشتغال زنان نشان می‌دهد که در ادامه ۷ مقوله حق مالکیت و استقلال اقتصادی، عدم اجبار به زن برای داشتن شغل، اولویت فعالیت علمی، حفظ خصوصیات زنانه، اولویت نقش خانوادگی، حفظ حریم زنانه و مردانه و پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی مورد تحلیل و تفسیر قرار خواهد گرفت.

۱-۵. حق مالکیت و استقلال اقتصادی: اسلام علاوه بر اینکه ثروت‌های نظیر نفقه، مهریه و... را برای زنان لحاظ کرده است؛ استقلال مالی زنان را پذیرفته است. زن مالک ثروت و اندوخته خویش است، حال شوهرش راضی باشد یا نباشد. پدرش راضی باشد یا نباشد. فرقی نمی‌کند. زن می‌تواند در ثروت و مال خود را تصرف کند و به هیچ کس ربطی ندارد، پس شوهر نمی‌تواند دخالتی در امور مالی زن داشته باشد و در این رابطه با اجبار برای وی تعیین تکلیف کند؛ نظر اسلام این است. پس اسلام به استقلال اقتصادی زنان سیزده قرن پیش پرداخته است، ولی نظریات غربی، ۵۰ سال پیش به این موضوع پرداخته اند که به زن اجازه دهند در مال و ملک خود تصرف کند، پس اسلام از این جهت جلوتر است (*Khamenei.ir*، ۲۰ اسفند ۱۳۷۵)

۲-۵. عدم اجبار به زن برای کسب شغل: اسلام حق مالکیت و استقلال مالی زنان را پذیرفته است؛ اما زنان را از دغدغه تأمین مخارج خانواده خارج ساخته؛ یعنی زنان می‌توانند شغل درآمدزا داشته باشند، اما به صورت تکلیفی تأمین مخارج خانوار بر عهده‌شان نیست. پس زن نه در خانه پدر و نه در خانه شوهر ناگزیر به کار و تلاش برای تأمین معیشت نیست؛ زیرا اسلام نمی‌خواهد دیگران را به مشارکت زنان در تأمین مخارج زندگی متوقع سازد (علاسوند، ۱۳۸۲: ۱۵۰)؛ اما برای زنانی که مشتاق فعالیت اقتصادی می‌باشند، شغل امری جایز است؛ اما این که زن را مجبور کنند و بگویند باید حتماً شغلی بپذیری تا با درآمد آن بتوانی هزینه‌های خانواده را تأمین کنی اسلام این موضوع را از زن نخواست است؛ این یک نوع تحمیل بر زن است. پس اسلام ارزش زن را لزوماً به شغل نمی‌داند (متین، ۱۳۹۸: ۹۸-۱۰۰)

۳-۵. اولویت فعالیت علمی: در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای، زن و مرد در جامعه اسلامی، در ارزش‌های اسلامی، انسانی برابر و همسطح بوده‌اند و بر پایه خصوصیات آفرینش آنها، تنها در وظایف اختصاصی اختلافاتی وجود دارد» (خامنه‌ای، ۱۳۷۵/۱۲/۲۰). بر این اساس زن و مرد به صورت یکسان از مسئولیت اجتماعی برخوردارند و زنان همانند مردان باید در امور جامعه اسلامی مشارکت کنند زیرا وظیفه اسلامیت (*Khamenei.ir*، ۲۰ اسفند ۱۳۷۵). با این توصیف حضور

زنان در عرصه اشتغال، امری بدون اشکال است؛ زیرا زنان نیمی از نیروی انسانی می‌باشند. پس زنان باید همانند مردان از رشد فکری و علمی برخوردار باشند. به همین منظور ایشان به همه افراد جامعه برای تشویق زنان برای کسب علم تأکید می‌کنند: «شما هر چه بتوانید دانشجویان دختر را تشویق به علم‌آموزی کنید؛ این کار، کشور را به اهداف خویش نزدیک‌تر خواهد کرد، زیرا مردم به خدمات زنان نیازمندند (لولا آور، ۱۳۹۳: ۸۲). نکته مهمتر این است که ایشان محروم کردن زنان از تحصیل را نوعی ظلم می‌داند: «اگر زن در جامعه بتواند به کسب علم کند، تربیت فرزندان، بهتر، محیط خانواده، گرم‌تر و جامعه پیشرفت بیشتری خواهد کرد. هدف این است که زنان، انسان بزرگی شوند. اگر زنی استعداد علمی دارد؛ اما نمی‌گذارند این استعدادها شکوفا شود، ظلم است» (Khamenei.ir، ۳۰ مهر ۱۳۷۶).

بنابراین ایشان به تحصیل زنان تأکید و عدم تحصیل زنان را نوعی ظلم می‌داند. همچنین مناسب‌ترین زمینه برای فعالیت عمومی زنان را عرصه‌های علمی می‌داند: «کارهای دانشگاهی و علمی از هر نوعی برای زن مناسب است. زن اگر بخواهد استاد شده، تدریس کند، کتاب بنویسد، کارهای فرهنگی کند، تفاوتی ندارد، مناسب است» (Khamenei.ir، ۲۶ دی ۱۳۳۸)؛ اگرچه ایشان مناسب‌ترین شغل برای زنان را فعالیت علمی می‌داند، اما هدف از تحصیل علم را اشتغال صرف در این امور و کسب مناصب بالا نمی‌داند؛ بلکه ایشان معتقدند که زنان باید شأن انسانی خود را در جامعه پیدا کنند. اعتماد به نفس پیدا کنند و به خودباوری برسند که جنس دوم نیست؛ پس شخصیت حقیقی خود را نشان دهند. بنابراین باید فرصت مناسب در اختیار زنان قرار داد تا استعدادهای که در درونشان به صورت بالقوه وجود دارد، بالفعل کنند؛ زیرا رشد زنان، منجر به رشد و کمال جامعه می‌گردد.

۴-۵. اولویت نقش خانوادگی (عدم تعارض شغل زن با نقش مادری، همسری)

آیت‌الله خامنه‌ای معتقدند که «بنده با انواع مشارکتهای اجتماعی، اقتصادی و سیاسی موافقم. زنان نصف جامعه هستند و اگر ما بتوانیم از این نیم جامعه در زمینه‌های گوناگون استفاده کنیم، خیلی خوب است» (Khamenei.ir، ۱۴ دی ۱۳۹۰)؛ اما نباید یک اصل اساسی را نادیده گرفت که زن و مرد بر پایه توانایی‌هایشان، مسئولیتی اجتماعی دارند؛ اما جدا از این مسئولیت، هر یک از زن و مرد در حیطه خانواده خویش، وظیفه بخصوصی دارند که بر فعالیت اجتماعی‌شان ارجحیت دارد؛ یعنی مسئولیت اجتماعی زنان در کنار اولویت دادن به مسئولیت‌های خانوادگی معنا پیدا می‌کند اما این مسئولیت‌های خانوادگی نباید مانع فعالیت‌های اجتماعی زن گردد (Khamenei.ir، ۵ مرداد ۱۳۸۴)

بنابراین در نگاه ایشان برای فعالیت اجتماعی زنان منعی نیست؛ اما در مسئله زن آنچه که در درجه اول اهمیت قرار دارد، مسأله خانواده است. بحث سر این نیست که زن آیا میتواند مسئولیتی در بیرون از منزل داشته باشد یا نه؛ البته که می‌تواند؛ اما من می‌گویم مهمترین نقشی که یک زن می‌تواند ایفاء کند، نقش مادر و همسر است (خامنه‌ای به نقل از شایگان، ۱۳۹۷: ۵۱-۵۲). بعضی می‌گویند چون فعالیت اجتماعی اجازه نمی‌دهد به شوهر و فرزند برسیم، پس نباید فعالیت اجتماعی انجام دهیم. برخی دیگر می‌گویند چون شوهر و فرزند اجازه نمی‌دهد فعالیت اجتماعی انجام دهیم، پس شوهر و فرزند را باید رها کنیم. هر دو غلط است. نباید این دو را به خاطر دیگری از دست داد (*Khamenei.ir*، ۵ مرداد ۱۳۸۴). در ادامه ایشان می‌فرماید: مواردی داشتیم که خانم‌هایی هم درس خواندند، درس دادند، خانه‌داری کردند، بچه تربیت کردند. پس ما کاملاً با این اشتغال موافق هستیم که به این قضیه اصلی صدمه ای وارد نکند؛ چون این امر جایگزین ندارد. شما اگر بچه خودتان را در خانه تربیت نکردید، به احساسات و عواطف او رسیدگی نکردید، هیچ کس دیگر نه پدرش و نه دیگران نمی‌تواند این کار را انجام دهد. تنها کار مادر است؛ اما آن شغلی که شما بیرون دارید، اگر شما در آن ایفای نقش نکنید، ده نفر دیگر آن کار را انجام خواهند داد. پس ارجحیت با کاری است که بدیل ندارد (*Khamenei.ir*، ۱۴ دی ۱۳۹۰). بنابراین کسب شغل برای زنانی که خواهان فعالیت اجتماعی هستند امری جایز است؛ ولی نباید با مادری و بچه‌داری منافاتی داشته باشد (*Khamenei.ir*، ۲۵ اذر ۱۳۷۱). پس وظیفه مادری قابل اغماض نیست و یا قابل تقلیل نیست و باید شغل مادران تعدیل یا با وظیفه مادری هماهنگ شود. همچنین شغل زن نباید با حقوق شوهر بر زن (اطاعت از شوهر، تمکین جنسی زن از همسر، عدم خروج زن بدون اجازه شوهر و...) تعارض و منافاتی نداشته باشد. پس می‌توان ادعان کرد که کسب شغل برای زنانی که خواهان فعالیت اجتماعی هستند امری جایز است؛ ولی نباید با بچه‌داری و همسررداری منافاتی داشته باشد (متین، ۱۳۹۸: ۹۸-۱۰۰). در نهایت ایشان تأکید می‌کند که دولت باید به آن خانم‌هایی به هر دلیلی که کار تمام‌وقت یا نیمه‌وقت انجام می‌دهند کمک کند تا بتوانند به مسئله مادری، همسری و خانه‌داری برسند. دولت باید با مرخصی‌ها، زمان بازنشستگی، با مدت کار روزانه و.. کمک کند که زنان بتوانند به نقش خانوادگی خویش نیز برسند (*Khamenei.ir*، ۱ خرداد ۱۳۹۰).

با این توصیف از منظر ایشان نقش خانوادگی زن بر فعالیت‌های اجتماعی و اقتصادی زن ارجحیت دارد، زیرا همسری و مادری فعالیت است که تنها زن می‌تواند انجام دهد. پس زن

مسئولیت خانوادگی را باید مسئولیت اصلی خودش بداند؛ زیرا بقای انسان، بالندگی استعدادهای درونی انسان؛ حفظ سلامت روحی جامعه به زن وابسته است (*Khamenei.ir*، ۱۳ تیر ۱۳۷۶). پس اصلاح و تربیت انسان، تولید والاترین متاع عالم وجود؛ یعنی انسان به زن وابسته است (*Khamenei.ir*، ۳۰ مهر ۱۳۷۶).

۵-۵. حفظ خصوصیات زنانه

جنسیت در مرد و زن نمایانگر هیچ ارزش و ضدارزشی نمی‌باشد؛ زیرا مشخص کردن حقوق و مسئولیت زن و مرد توسط حکمت الهی تعیین می‌گردد و تنها امتیاز و ارزش انسانی، پذیرش این حکمت است. بنابراین کوشش برای تشابه با جنس مخالف، برخلاف فطرت، طبیعت و امری مذموم است (حسینی مجرد، ۱۳۹۷: ۲۰). آیت‌الله خامنه‌ای در این خصوص معتقدند: «برای زن، زن بودن ارزشی والاست. برای زن تشابه به مردان ارزش محسوب نمی‌شود، همچنان که تشابه مردان به زنان ارزش محسوب نمی‌شود. هر کدام طبیعتی دارند و در آفرینش حکیمانه الهی هدفی از تفاوت در خلقت زن و مرد بوده است. بعضی از افراد این را عیب می‌دانند که چرا شما می‌گویید مرد، مرد است و زن، زن است. دلشان می‌خواهد که ما بگوییم زن یک مرد است. آن وقت زن کپی دوم مرد می‌شود. این افتخار برای زن نیست. افتخار زن این است که زن کامل باشد. قطعا ارزش زن کامل بودن از یک مرد کامل بودن کمتر که نیست و در مواردی بالاتر است (*Khamenei.ir*، ۱۳ تیر ۱۳۸۶). پس زن در عین اینکه خصوصیت زنانه را حفظ می‌کند باید در میدان ارزش‌های معنوی مثل تحصیل، عبادت و پیشروی کند (*Khamenei.ir*، ۳۰ شهریور ۱۳۷۶). بنابراین این افتخار نیست که زن را از خصوصیات، اخلاق و محیط زنانه دور کنیم. خانه‌داری، فرزندداری، شوهرداری را ننگ او بدانیم. این موضوع از آموزه‌های غربی است که نهاد خانواده را متلاشی کرده است (وبسایت *Khamenei.ir*، ۲۱ تیر ۱۳۹۱). در ادامه می‌فرماید: «در خانواده، زن عضو اصلی است و زمانی که اصل خانواده، یعنی زن متزلزل گردد، هیچ چیز در جای خودش قرار ندارد. پس اصالت زن به خانواده و زندگی خانوادگی‌اش است. پس برای زنان، طبیعی‌ترین و مطلوبترین کار، فعالیت در خانه (مادری، همسری) است و من نمی‌پندارم که زنی طبیعی باشد و به این کار علاقه نداشته باشد» (*Khamenei.ir*، آذر ۱۳۷۲).

با این توصیف، ایشان براساس ویژگی‌های طبیعی زنان، مطلوبترین فعالیت برای زنان را در محیط خانه می‌داند، اما در ادامه تأکید می‌کنند که زنان می‌توانند در جامعه فعالیت اقتصادی انجام دهند؛ اما باید در

مشاغلی ایفای نقش کنند که با ویژگی‌های طبیعی آنان متعارض نباشد. بعضی از مشاغل متناسب با خصوصیات زنان نیست، خب زنان اینها را دنبال نکنند (*Khamenei.ir*، ۲۵اذر ۱۳۷۱). پس زن هر چه می‌تواند تلاش اقتصادی کند، شرع مانع نیست؛ البته چون از لحاظ جسمانی، ظریف‌تر از مرد است، لذا ضرورت‌هایی دارد. تحمیل کار سنگین بر زن، ظلم است؛ اسلام این را توصیه نمی‌کند (*Khamenei.ir*، ۳۰فروردین ۱۳۹۳). بنابراین از منظر ایشان، شغل باید با ویژگی‌های زنانه سازگار باشد.

۶-۵. حفظ حریم زنانه و مردانه

آیت‌الله خامنه‌ای برای حضور بانوان در عرصه اشتغال به عدم اختلاط زن و مرد تأکید می‌کند: اسلام در عرصه فعالیتهای اجتماعی حدودی را معین کرده است که این حدود، مربوط به اختلاط زن و مرد است. اسلام معتقد است که مرد و زن باید در همه جا بین خودشان یک مرزبندی و حجاب داشته باشند و اگر این حساسیت اسلام نسبت به روابط مرد و زن رعایت شود، همه کارهایی که مردان میتوانند در عرصه اجتماعی انجام دهند، زنان هم، اگر شوق و قدرت جسمانی‌شان را داشته باشند، می‌توانند انجام دهند (*Khamenei.ir*، ۲۰اسفند ۱۳۷۵)

بنابراین ایشان معتقدند که هر حرکتی که از سوی زن و مرد در جامعه انجام می‌گیرد باید رکن اصلی آن رعایت حجاب و عفاف باشد. عفت و حیا در زن وسیله‌ای برای تعالی و تکریم شخصیت زن در چشم دیگران است؛ البته عفاف مرد مهم است؛ اما در جامعه مرد به خاطر قدرت و برتری جسمانی می‌تواند به زن ظلم کند و بر خلاف تمایل زن رفتار کند؛ لذا روی عفت زن بیشتر تأکید شده است (خادم، ۱۳۹۸: ۲۶۸). همچنین در اسلام تبرج یعنی خودنمایی زن در مقابل مرد ممنوع است و خیلی اشکالات دارد. اشکالش فقط این نیست که دختر و پسر جوان به گناه می‌افتند، دلیل ابتدایی این موضوع این امر است و در انتها به خانواده می‌رسد و باعث متزلزل شدن خانواده می‌گردد (*Khamenei.ir*، ۲مهر ۱۳۷۷). بنابراین از منظر ایشان اسلام با خودنمایی و سوءاستفاده از زنان به شدت مخالف است؛ در صورتی که بخشی از گفتمان غربی این است که با ورود زن به جامعه، وسیله راحتی التذاذ جنسی مردان را فراهم کنند (*Khamenei.ir*، ۲۱اردیبهشت ۱۳۹۲).

موضوع مهم دیگر رعایت مسئله محرم و نامحرم است. رعایت این مسئله در اسلام جدی است؛ البته بخش عظیمی از مسئله محرم و نامحرم به خانواده بازمی‌گردد؛ یعنی اگر زوجین چشم‌پاک و دل‌بی‌وسوسه داشته باشند، محیط خانواده گرم میشود؛ ولی اگر چشم خائن، دست خائن و دل بی‌محبت و بی‌اعتقاد به همسر وجود داشته باشد، محیط خانواده سرد و متزلزل می‌شود

(*Khamenei.ir*، ۱۴ دی ۱۳۹۰). با این توصیف، ایشان نقش اقتصادی زنان را مشروط به اینکه شغل با طبیعت و ویژگی های زنان سازگار باشد؛ با نقش خانوادگی زن منافاتی نداشته باشد و همراه با رعایت عفاف و حجاب باشد می پذیرند.

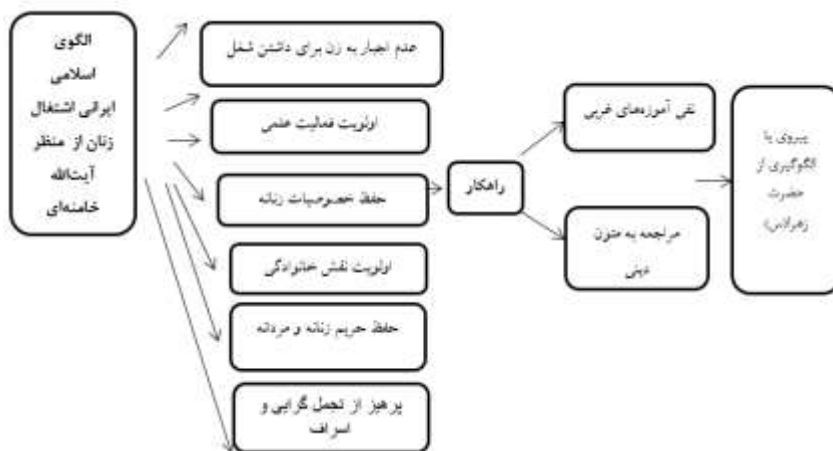
۷-۵. پرهیز از تجمل گرایی و اسراف: زن علاوه بر اینکه می تواند فعالیت اقتصادی داشته باشد، باید در فرهنگ سازی اقتصادی، یعنی جلوگیری از اسراف، تجمل گرایی و عمل به اقتصاد مقاومتی نقش مؤثری داشته باشد. در این خصوص آیت الله خامنه ای می فرماید: «زن باید شان حقیقی خود را پیدا کند و نباید به خاطر زن بودن به وی ظلم و ستم شود. چه ستم هایی که اسمش ستم نیست ولی در حقیقت ستم است. نظیر سوق دادن زنان به تجمل گرایی، سوق دادن به مخارج سنگین و تبدیل شدن به یک وسیله مصرف. هیچ ظلمی از این ستم بالاتر نیست، زیرا زنان را از اهداف تکاملی خویش منحرف ساخته و به مسائل کوچک سرگرم کرده است. شان زن مسلمان از این مسائل بالاتر است که درآمد حاصله از فعالیت اقتصادی را صرف زیورآلات، آرایش و.. کند. اینها حرام نیست، ولی تجملات و اسراف الگوی زن مسلمان نیست (*Khamenei.ir*، ۱۶ دی ۱۳۶۹).

در نهایت تأکید ایشان این است که برای اینکه زنان بتواند به صورت سالم و منطقی در کنار مسئولیت خانوادگی، به فعالیت اقتصادی نیز بپردازند، نیازمند الگوی اسلامی- ایرانی هستند (*Khamenei.ir*، ۶ اردیبهشت ۱۳۹۵). گام اول در خلق الگوی اسلامی- ایرانی اشتغال زنان این است که زنان ذهنشان را از تفکرات غربی خالی کنند؛ زیرا غربی ها مسائل مربوط به زنان را بد فهمیدند، بد عمل کردند و همان فهم و عمل گمراه کننده خودشان را در دنیا مطرح کردند. نظرات غربی ها نمی تواند مایه سعادت جامعه زنانه گردد؛ زیرا به مسئله زن، نگاه کاسب گرایانه و مادی دارند؛ یعنی در اروپایی که زن حق مالکیت نداشت، ناگهان مسئله انقلاب صنعتی و حضور زن در کارخانجات با خرج کمتر برای سرمایه دارها مطرح شد. بنابراین حق مالکیت را برای زن لحاظ کردند تا زن را وارد کارخانه کنند و به او مزد پایین تری بدهند. پس ورود زن به اشتغال الزامات خودش را داشت که تا به امروز ادامه داشته است. بنابراین در گام اول باید نگاه غربی به مسئله اشتغال زنان کنار گذاشته شود، چون این رویکرد از یک سو زن را از محیط خانه و خانواده جدا کرده و نهاد خانواده را متزلزل می کند و از سوی دیگر نتوانسته تبعیض، فقر و.. را برطرف کند و اخلاق انسانی را مستقر نماید (*Khamenei.ir*، ۳۰ فروردین ۱۳۹۳). گام دوم این است که زنان باید به متون اسلامی مراجعه کنند، از قرآن، سنت و از متون اسلامی اصول و پایه های اصلی را کسب کنند. قرآن چندین الگوی عملی از زنان را به عنوان الگوی انسان ها معرفی کرده

که در راس زنانی که مطرح شده است حضرت زهرا(ع) است که تمام ابعادی که برای یک زن متصور است، در حضرت فاطمه زهرا(ع) جلوه کرده است. او یک زن معمولی نیست، یک زن ملکوتی، یک انسان به تمام معنا، تمام نسخه معنویت است و در یک کلمه ایشان الگو است. تقوا، عفت و طهارت، مجاهدت، شوهرداری، فرزندداری و فعالیت اجتماعی ایشان، هر کدام یک درس است. بنابراین در زندگی حضرت زهرا(س) باید دقیق شد، با نگاهی نو، آن زندگی را شناخت و به معنای واقعی کلمه، آن را الگو قرار داد (*Khamenei.ir*، ۱۱ دی ۱۳۷۰)

با این توصیف الگوی اسلامی-ایرانی اشتغال زنان از منظر آیت الله خامنه‌ای مبتنی بر چند مولفه است: اول اینکه در دیدگاه ایشان حق اشتغال و استقلال اقتصادی(مالی) زنان پذیرفته است. دوم، با وجود اینکه زنان می‌توانند در فعالیتهای اقتصادی شرکت کنند و کسب درآمد حلال داشته باشند، اما مسئولیتی در تأمین معیشت خانواده ندارند و اجباری برای زنان در انتخاب شغل نیست. سوم، کسب علم و فعالیتهای علمی(نظیر معلمی، استاد دانشگاه و...) مناسب ترین فعالیت برای زنان است. چهارم، شغل زنان نباید به نقش خانوادگیشان آسیبی وارد کند، یعنی شغل زنان نباید تعارضی با نقش مادری و همسری آنان داشته باشد. پنجم، شغل زنان باید با طبیعت و خصوصیات زنانه سازگار و همراه با رعایت حریم زن و مرد باشد. ششم، زنان علاوه بر حق اشتغال باید در فرهنگ‌سازی اقتصادی نظیر پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی و عمل به اقتصاد مقاومتی نقش مؤثری داشته باشند. هفتم، راهکار آیت الله خامنه‌ای برای تسریع شکل‌گیری الگوی اسلامی-ایرانی اشتغال زنان، پیروی از زنان ملکوتی نظیر حضرت زهرا(س) می‌باشد.

نمودار ۱. اشتغال زنان در دیدگاه آیت‌الله خامنه‌ای مبتنی بر الگوی اسلامی-ایرانی

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

هدف پژوهش حاضر بررسی اشتغال زنان از منظر آیت‌الله خامنه‌ای مبتنی بر الگوی اسلامی - ایرانی بود. به همین منظور موضوع، بیانات ایشان از سال ۱۳۶۷-۱۴۰۱ با روش تحلیل محتوای کیفی بررسی شد و ۷ مقوله در خصوص الگوی اسلامی ایرانی اشتغال زنان نظیر حق مالکیت و استقلال اقتصادی، عدم اجبار به زن برای کسب شغل، اولویت فعالیت علمی، حفظ خصوصیات زنانه، اولویت نقش خانوادگی، حفظ حریم زنانه و مردانه و پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی تعیین گردید و از یافته‌های بدست آمده، می‌توان چند نکته اساسی را استنباط کرد.

اول اینکه آیت‌الله‌خامنه‌ای حق اشتغال و استقلال اقتصادی(مالی) زنان را پذیرفته و معتقد هستند که زنان می‌توانند در فعالیتهای اقتصادی شرکت کنند و کسب درآمد حلال داشته باشند. دوم اینکه، زنان مسئولیتی در تأمین معیشت خانواده ندارند و اجباری برای زنان در انتخاب شغل نیست.

سوم اینکه ایشان، مناسب‌ترین شغل برای زنان را فعالیت علمی می‌داند و در زمینه کسب علم، نه تنها زنان را تشویق می‌کردند، بلکه زنان تحصیل کرده با رعایت حجاب را مایه افتخار جامعه ایران بیان کردند. ترغیب ایشان برای کسب علم زنان در بیانات ایشان مشخص است که ایشان کسب علم را نه صرفاً برای کسب شغل؛ بلکه برای رشد و آگاهی زنان لازم و ضروری می‌داند، زیرا معتقدند که رشد و تربیت زنان، منجر به تربیت و اصلاح خانواده و سپس اصلاح جامعه می‌گردد؛ زیرا در دامان زن است که فرزندان صالح تربیت می‌شوند و این فرزندان در آینده، اداره جامعه را برعهده می‌گیرند. بنابراین کشور برای پیشرفت به کسب علم همه افراد نیازمند است.

چهارم اینکه ایشان معتقدند شغل زنان باید با خصوصیات و ویژگی‌های زنانه سازگار باشد. پنجم شغل زنان با رعایت حریم زنانه و مردانه (حفظ حجاب و عفت و عدم اختلاط زن و مرد) باشد. ششم، شغل زن به نقش خانوادگی زن به عنوان همسر و مادر آسیبی وارد نکند. همچنین زنان علاوه بر حق اشتغال باید در فرهنگ‌سازی اقتصادی نظیر پرهیز از اسراف و تجمل‌گرایی و عمل به اقتصاد مقاومتی نقش مؤثری داشته باشند.

نتیجه‌ای که از این یافته‌ها بدست آمده این است که فعالیت اقتصادی زنان یکی از حقوق آنان است، اما از منظر ایشان، زمانی این فعالیت با اهمیت است که این فعالیت از هرگونه افراط و تفریط به دور باشد؛ زیرا برخی از دیدگاه‌های سنتی نقش زن را تنها در محیط خانواده تعریف می‌-

کنند و بالعکس دیدگاه‌های مدرن و غربی به ویژه نظریه‌های فمینیستی، نقش زن را با حضور صرف در اجتماع و فعالیت اقتصادی تعریف می‌کنند و هرگونه شغلی که درآمدزا باشد را برای زن، لازم و ضروری می‌دانند؛ در صورتی که ایشان مسئولیت و اولویت اصلی زنان را فعالیت در محیط خانه می‌دانند؛ اما علاوه بر مسئولیت خانوادگی، مسئولیت در اجتماع را برای زنان مدنظر قرار داده اند. از منظر ایشان فعالیت در عرصه اقتصاد برای زنان منعی ندارد؛ اما شغلی را مطلوب می‌دانند که به نقش خانوادگی زن (همسری، مادری، خانه داری) آسیبی وارد نکند و با طبیعت و خصوصیات زنانه سازگار و هماهنگ باشد و همراه با حفظ حجاب و عفاف و رعایت مسئله محرم و نامحرم باشد. در نهایت راهکار آیت الله خامنه ای برای تسریع شکل گیری الگوی اسلامی-ایرانی اشتغال زنان، پیروی از زنان ملکوتی نظیر حضرت زهرا(س) است.

منابع

- ابوت، پاملا، والس، کلر (۱۳۷۶). درآمدی بر جامعه‌شناسی نگرش‌های فمینیستی، مترجم مریم خراسانی، تهران: دنیای مادر.
- اعزازی، شهلا (۱۳۸۲). جامعه‌شناسی خانواده، تهران: روشنگران.
- آذربایجانی، مسعود (۱۳۸۸). عدالت جنسیتی و اشتغال زنان، *مطالعات راهبردی زنان*، ۱۲ (۴۶)، ۸۱-۱۱۶.
- باقری، شهلا (۱۳۸۲). اشتغال زنان در ایران، تهران: شورای فرهنگی-اجتماعی زنان.
- پور رضائی، نواب؛ ابویی، محمدرضا؛ اعتمادی فرد، اعظم (۱۴۰۱). اشتغال زنان و الزامات آن از منظر قرآن و روایات، *جامعه‌شناسی سیاسی ایران*، ۵ (۱۲)، ۲۶۲۴-۲۶۲۹.
- تاجیک، بنت الهدی (۱۳۹۱). اشتغال زن در دیدگاه اسلام، *زمانه*، ۲۳-۲۴، ۲-۳.
- حسینی مجرد، اکرم (۱۳۹۷). جایگاه، حقوق و مسئولیت زنان از دیدگاه رهبران جمهوری اسلامی ایران، تهران: شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده.
- خادم، عاطفه (۱۳۹۸). مدل مفهومی موضوع زن در گفتمان انقلاب اسلامی (مطالعه موردی: منظومه فکری آیت‌الله خامنه‌ای)، زن در توسعه سیاست، ۱۷ (۲).
- خدارحیمی، سیامک؛ دیگران (۱۳۷۸). روانشناسی زنان، مشهد: خاتم.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۶). *صحیفه امام*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ج ۴.
- خمینی، روح‌الله (۱۳۸۹). *صحیفه امام*، تهران: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره)، ج ۱۳.
- خیری، یوسف (۱۳۸۵). اشتغال زنان و پیامدهای آن، بانوان شیعه، ۹ (۲).
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۳). لغت نامه دهخدا. تهران: دانشگاه تهران، ج ۲.
- سنچولی، زینب (۱۳۹۲). تبیین ماهیت الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت، *مطالعات الگوی پیشرفت اسلامی ایرانی*، ۳ (۳)، ۷۹-۱۰۴.
- شایگان، فریبا (۱۳۹۷). «نقش بانوان در استحکام درونی نظام از منظر مقام رهبری»، *فقه حقوق*، ۲۳ (۶۸)، ۵۱-۵۲.
- طاعتی، آرام (۱۳۷۸). بررسی راهکارهای مشارکت مؤثر زنان در سطوح مدیریت، *مجموعه مقالات همایش نظام اداری و توسعه*، تهران.
- عابدیان، سیدحسین و اخوان روشندل، صادق (۱۳۹۹). بررسی فقهی-تربیتی اشتغال زنان، *مطالعات فقه تربیتی*، ۷ (۱۳)، ۲۵۰-۲۸۰.

- عاطفی، قربانعلی (۱۳۸۶). بررسی اشتغال زنان از دیدگاه اسلام و غرب، مجموعه مقالات همایش منطقه ای زن در نظام حقوقی اسلام در دانشگاه آزاد واحد آستارا، ۱-۲۱.
- عبدالخانی، ساجده (۱۳۹۴). جایگاه اشتغال زنان در اسلام، پژوهش‌نامه اسلامی زن و خانواده، ۲(۵)، ۱۲۳-۱۲۸.
- عبدالوهابی، معصومه؛ روشنایی، علی؛ و علی احمدی، امید و جمالی آشتیانی، حسین (۱۳۹۸). بررسی چالش اشتغال زنان براساس دیدگاه اسلام و لیبرالیسم، مطالعات سیاسی، ۱۲(۴۶)، ۱۰۱-۱۲۰.
- علاسونده، فریبا (۱۳۸۲). زنان و حقوق برابر: نقد و بررسی کنوانسیون رفع تبعیض علیه زنان و سند پکن. تهران: شورای عالی فرهنگی اجتماعی زنان.
- قدیر، محسن (۱۳۸۵). اشتغال زنان از منظر اسلام و غرب، مجموعه مقالات هم اندیشی بررسی مسائل و مشکلات اشتغال زنان، قم: دفتر مطالعات و تحقیقات زنان.
- قیطانچی، الهام (۱۳۸۱). موج‌های فمینیسم، تهران: توسعه.
- کلپوند سیف الهی، معصومه (۱۳۹۸). بررسی انتقادی مبانی معرفت شناختی و انسان شناختی اشتغال زنان در غرب با تأکید بر دیدگاه مقام معظم رهبری، کارشناسی ارشد، دانشگاه معارف اسلامی قم، استاد راهنما حسن پناهی آزاد.
- گاتیون، آرتیور (۱۳۷۲). فیزیولوژی پزشکی، مترجم محمد حسن عامری و فرشید علیاری، تهران: اشارت، ج ۲.
- گرینت، کیت (۱۳۸۲). زمینه جامعه شناسی کار، مترجم پرویز صالحی، تهران: مازیار.
- گل صنملو، رقیه (۱۳۹۷). اشتغال زنان از منظر قرآن و حدیث، تهران: آئین شریعت.
- لولآور، منصوره؛ شاهمرادی زواره، راضیه (۱۳۹۳). واکاوی نقش زن از منظر آیت الله خامنه ای، نظریه های اجتماعی متفکران مسلمان، ۴(۱)، ۹-۲۸.
- متین، زهره؛ وجدانی، فاطمه (۱۳۹۸). اشتغال و فرزندپروری براساس دیدگاه مقام معظم رهبری، علوم تربیتی از دیدگاه اسلام، ۷(۱۲)، ۸۳-۱۰۲.
- مجلسی، علامه محمد باقر (۱۴۰۴ق). بحارالانوار. بیروت: موسسه الوفا.
- محمد علی ابراهیم، نیره، و امام، محمدرضا (۱۴۰۱). اشتغال زن در اقتصاد خانواده از نگاه فقه و حقوق موضوعه، مطالعات فقه اقتصادی، ۴(۲)، ۴۷-۵۵.
- محمدپور، احمد (۱۳۹۲). روش تحقیق کیفی (ضد روش)، تهران: جامعه‌شناسان.

- محمدزاده، مریم (۱۳۹۶). اشتغال زنان و تاثیر آن بر سبک زندگی اسلامی، تهران: آینور.
- میریدی، سیاوش؛ نوروزی، علیرضا (۱۳۷۳). فرهنگ اقتصادی، تهران: نگاه.
- مصباح، علی؛ دیگران (۱۳۷۴). روانشناسی رشد با نگرش به منابع اسلامی، تهران: سمت، ج ۱.
- مطهری، مرتضی (۱۳۹۶). مسئله حجاب و نظام حقوق زن در اسلام، تهران: صدرا.
- معین، محمد (۱۳۷۱). فرهنگ فارسی معین، تهران: امیر کبیر.
- منصور، جهانگیر (۱۳۵۷). قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران، تهران: کمالان.
- میشل، آندره (۱۳۵۴). جامعه شناسی خانواده و ازدواج، تهران: دانشگاه تهران.
- نوشادی، محمودرضا؛ ایمان، محمد تقی (۱۳۹۰). تحلیل محتوای کیفی، عیار پژوهش در علوم انسانی، ۳(۲)، ۲۰-۳۸.
- وزارت تعاون، کار و رفاه اجتماعی (۱۳۶۹). قانون کار جمهوری اسلامی ایران، rkj.mcls.gov.ir.
- هدایت (۱۳۸۳). کنکاشی حول مسئله اشتغال زنان، هدایت، ۴(۴۵)، ۱-۴.

Khamenei.ir

aggar, A. (1998). Gender, Body Knowledge: Feminist Reconstruction of Being and Inowing Rutgers University Presss. New York, pp 66-67